

ЫСЫК-КӨЛ ОБЛАСТЫНЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНУГҮШҮ

Ысык-Көл уезди 1867-жылы түзүлүп өз алдынча мамлекеттик башкаруу бирдиги катары эсептелген, уезд отурукташкан жана көчмөн волосттук участкаторго бөлүнгөн жана курамында 6 болуштук түзүлгөн. 1893-жылдан баштап Пржевальск уезди деп аталган.

1882-1889-жылдары Семиреченск областы Пржевальск ж.б. уезддер менен Омск шаарындагы Степной генерал-губернаторлугуна убактылуу берилген, кийин 1889-жылы Туркестан генерал-губернаторлугунун аймагына кирген.

1913-жылы Пржевальск уездинде 26 волост, 266 айыл болгон, отурукташкан чарба – 5605, көчмөн чарба - 22429, бардыгы биригип - 28034 чарба, элдин саны – 152369 киши болгон. Пржевальск уездинде мамлекеттик жана өзүн-өзү башкаруу толук кандуу сот, салык, шайлоо системасы элдин каада-салтынын, укугунун негизинде жүргүзүлгөн.

Башкаруу системасы россиялык жана жергиликтүү болуп экиге бөлүнүп эки тепкичтен турган. Биринчиси россиялык башкаруу системасы, мамлекеттин бийлик бутактарында Россия империясынын өкүлдөрү – аскер адамдары олтурушкан.

Экинчи тепкич “туземдик” деп аталып жергиликтүү элдин өкүлдөрү кызматка келген. Кызмат орундары шайлануу жолу менен камсыз болгон.

Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу элдин салтына, каадасына ылайыкташтырылып, жаңы саясий системанын өзгөчөлүгүн эске алып түзүлгөн жана эки баскычтан түзүлгөн. Биринчи баскычта башкаруу системасы айылдык деңгээлде түзүлүп бир уруунун өкүлдөрү баш кошушкан. Старшина айылдык бийликтин өкүлү болгон жана ал административдик, казыналык милдетти аткарган.

Жергиликтүү бийликтин жогорку тепкичи - волосттук башкаруу болгон, волосттук башкаруучу эл өкүлдөрү тарабынан шайланган. Айылдык старшина жана волосттук башкаруучу үч жылда бир жолу эл тарабынан шайланып турган.

Кыргыз элинин өкүлдөрү мамлекеттик башкаруу системасында иштөө мүмкүнчүлүгүн алышкан. Уезддин начальнигинин кичи жардамчысы жергиликтүү калктын өкүлүнөн бекитилген. Мына ушул кызматта 1870-жылдын башында Чыныбай Тилекмат уулу бекиген.

1918-жылы Пржевальск уезди Жети-Суу областына карап, Туркестан АССР инин курамында болгон, ал 8 волосттон турган.

1924-жылы Каракол – Нарын аймагы түзүлгөн Анын курамына 16 волост кирген. 1926-жылы Каракол кантону түзүлүп, курамында 10 волост болгон жана 134579 адам жашаган. 1938-жылы Каракол кантону Ысык-Көл аймагы болуп кайра түзүлгөн.

1939-жылы 21-ноябрда Ысык-Көл аймагы Ысык-Көл облусты болуп түзүлүп, анын курамында 6 район болгон.

Ысык-Көл областы Кыргыз Республикасынын чыгыш бөлүгүн ээлеп жаткан өзгөчө территория. Анын аянты 43,5 миң кв.км. республиканын аянтынын 21,7% ине барабар, деңиз деңгээлинен 600дөн 7439 м. бийиктикте жайгашкан. Анын территориясы 5 райондон турат жана 3 шаар тибиндеги айылдан, 58 айылдык кенештин 180 айылын бириктирет. Борбору Каракол. 423 миң адам бар, быйыл негизделгенине 140 жыл болду.

Ысык-Көл областында дуйного атагы чыккан Ысык – Көл көлү жана ири алтын кени Кумтөр жайгашкан.

Октябрь революциясына чейин Ысык-Көл өрөөнүндө өнөр жай болгон эмес, айыл чарбасында ар бир гектардан 7–8 ц эгин алынуучу. Болгону бүт өрөөн боюнча 25 орундуу 1 оорукана жана 4 класстан турган бир мектеп болгон, анда дагы колунда бар бай-

манаптардын барларды окуучу.

Ысык-Көлдүн калкы илгертен эле айыл- чарба ишин мыкты өздөштүргөн, белгилүү тажрыйбасы бар эл. Эң биринчи айыл чарба коммунасы 1923-жылы Барскоон волостунун Чоң-Жаргылчак участкасында, андан соң Тондун Ак-Сайында пайда болгон.

Өзүнүн экономикалык өнүгүшүн Ысык-Көл облусу 12 бириккен чарбалык коммунадан баштаган. Аны 250 дыйкан чарбасы жүргүзгөн. Эң биринчи түзүлгөн колхоздордо болгону 195 мүчөсү болуп 331 га жерди иштетишкен. Облуста болгону 3 трактор, 96 соко, 3 культиватор, 66 ат соко, 6 тырмоок, 17 сеялка бар экен. Ал эми малдын саны боюнча жылкы- 315, уй – 160, кой - 640, чочко - 30 баш болгон. Коллективтештирүүгө ушундай көрсөткүч менен келген чарбалар облус курулгандан баштап кескин өзгөрүүлөргө күбө болушкан.

Өткөөл мезгилдин учурунда Ысык-Көл облусу 1530 га айдоо аянтын ээлеп интенсивдүү чарба жүргүзүүгө жетишкен жана 26 колхоз, 25 совхоз 1 совхозтехникум, 1 МТС советтик чарба жүргүзүшүп бир нече дары – дармек өстүрүүчү чарбалар иштеген. Ысык-Көл облусу республикадагы ири мал чарбачылык регионду түздү. Бул өрөөндө 110 миң ири мүйүздүү мал, 1,8 миллион баш майда мал, 40 миң жылкы, 22 миллион чочко өстүрүлүп республиканын 19% жүн, 15% сүт, 8% жумуртка продукциясын берип турган. Айыл чарбанын 4% продукциясын түзгөн уяң жүндүү кой боюнча алдынкы орунду Ысык-Көл аймагы ээлеген.

Ысык-Көл облусунун даңкын чыгарган асыл-тукум мал өстүрүүчү заводдордун пайда болушу, артыкча жылкы өстүрүүчү № 54 заводдун ролу Союз боюнча чоң мааниге ээ болгон. Асыл тукум койлорду өстүрүүдө Тоң, Каракол, Оргочор совхоздору көп ийгиликтерди жараткан. Орус элинин өкүлү В.А. Пьяновский 1919-жылы эле көлдүн өзгөчө шартына кызыгып, асыл тукум жылкынын Дон породасын Чолпон-Атадагы № 54 жылкы заводунда өстүргөн. Биринчи жолу кыргыз жергесинде Каракол шаарындагы ипподромду ишке киргизген. 1926-жылы биринчи жолу «Өрүктү» жылкы заводунун базасында асыл тукум жылкыларды алууну Леонид Львович Раппопорт баштаган 1926-жылдан 1948-жылга чейин бул адам 100 дөгөн асыл тукум жылкыларды Союзга, чет мамлекеттерге берип, согушта атчандар кавалериясын камсыздап, Чолпон-Атадагы № 54 жылкы заводун элге тааныткан мыкты директор болгон. Ал 26 га жемиш багын тиктирген, Чолпон-Ата аллеясынын автору. Заводдун ишин мыкты ийгиликтерге жеткирген директор Еникеев 1960-жылдарга чейин көп аракеттерди жасап Ысык-Көл облусунун даңкын чыгарган. Жылкынын жаңы породасын чыгарууда областтын мыкты адамдары Чашкин, Макаров, Панченко, Приходько, Давлетбаев чоң эмгек сиңиришкен.

Уяң жүндүү кой өстүрүүдө облустун мыкты чабандары Социалистик Эмгектин Баатыры даңкына ээ болуп, эмгеги менен элге таанылып, СССР дин Жогорку Кеңешинин депутаты болгон Акматов, Кыдырмаев, Маркабаев, Дүйшеева, Уметалиев, Кылжыров, саанчылар Кембаева, Молдакунова, Довгальдар 5 миң литерден сүт саап эмгектери менен элдин алдында урмат сыйга ээ болушкан.

Ысык-Көл областында азыркы күндө негизги орунду кайра иштетүү өнөр жай ишканалары ээлейт. Алар негизинен Каракол, Балыкчы шаарларында жайгашкан. 2008-ж. Кумтөрдү эсепке албаганда республиканын ички дүң продукциясынын 16% берди республикада биринчилерден болуп форель балыгын өстүрүүчү заводдорду өнүктүрүү негизги ролду ойногон. Климаттык шарты бийик тоолу экендигине карабай деңиздик шартка ылайыкталган Ысык-Көл областы багбанчылыкка, жемиштерди өстүрүүгө, курорттук зонаны экологиялык таза продуктулар менен камсыз кылып, акыркы жылдардагы жүргүзүлгөн агрардык реформанын негизинде дыйкан чарба, фермердик чарбалар, ассоциациялар түзүлдү. Ак-Суу районундагы акционердик коомдор Челпек, Каракол, Теплоключенко, Таш-Кыя, Ак-Жалга бардыгы болуп 1993-жылы облуста 39 акционердик коом жана 908 фермердик чарбалар түзүлгөн.

Ысык-Көл облусунун экономикасы республикадагы азырынча орточо өнүккөн облус, бирок келечеги кенен. Негизги байлыгы Ысык-Көл көлү, Кумтөр алтын кени, эс

алуу жайлары.

Азыркы учурда облуста Жыргалаң, Жети-Өгүз, Чолпон-Ата, Көгүлтүр Ысык-Көл, Тамга курорттук-санаториялык жайлар иштеп жатат. Акыркы жылдары облуста Рух-Ордо жана Аалам-Ордо эс алуу комплекстери түзүлүп бүткүл дүйнөгө көлдүн даңкын чыгарып жатат.

Облуста азыр 155 китепкана, 194 мектеп, 6 жогорку окуу жайы, 6 техникум, 9 кесиптик лицей иштейт. К.Жантөшев атындагы музыкалык драма театры бар. Райондук, айылдык маданият үйлөрү, мамлекеттик музейлер, Каракол тарыхый жер таануу музейи, Ысык-Көл мамлекеттик тарыхый маданият корук музейи, Пристандагы Пржевальск атындагы музейи, Чолпон-Ата шаарындагы үй музейлери иштейт.

Ысык-Көл облусунун чарбасында негизги орунду эгин чарбачылыгы ээлеп республиканын 35% продукциясын берип келет. Орточо эсеп менен ар гектардан 34-36 ц. эгин алынат. Ал эми картошка айдоого 5 миң га жер бөлүнүп республиканын жалпы дүң продукциясынын 80% берип гектарынан 160 ц. алып келген. Мыкты чарбалар СССРдин 50 жылдыгы, «Заря Коммунизма», Фрунзе атындагы колхоздор, Ысык-Көл тажрыйба-селекциялык станция – ар гектардан 200-220 ц алганга жетишишкен. Бул ийгиликтерди жаратууда 70 – жылдары облустун даңкын чыгарган Социалисттик Эмгектин Баатырлары: Кадыров, Юматова, Приставкин, Мамбеталиев, Эшенова, Жумадыловалардын элге сиңирген эмгектери зор.

Ысык-Көл областы азыркы күндө электроэнергетикалык, машина куруучу, металл иштетүүчү, электротехникалык, курулуш материалдарын берүүчү жеңил жана тамак-аш ишканалары менен республикада белгилүү орунду ээлеп келет.

Машина куруу жана металл иштетүүчү ишканалары Каракол жана Каджи-Сай ЭТЗ заводдору аркылуу Союзга таанымал болуп келген. Алгач «Красный металлист» деген артелден башталган ЭТЗ заводу 1994-жылга чейин өтө керектүү продукцияны чыгарып келген. Заводдун өнүгүшүнө Улуу Ата Мекендик согуштун учурундагы борбордон көчүрүлгөн ишканалар түрткү болгон. Ысык-Көл облусуна көптөгөн ишканалар келип, анын ичинде ЭТЗ жана кеме куруучу заводдордун жайгашышы облустун ичинде 38 түрдүү ишканаларынын пайда болушуна себеп болгон. Ошолордун бири «ЭТЗ Каракол» өзүнүн ишин 1944-жылы 68 жумушчусу менен баштаган.

Ысык-Көл облусунда кен байлыктары: вольфрам, графит, көмүр боюнча дүйнөдөгү он өлкөнүн бири Кыргызалтын, Канадалык «Камеко» иштетип жаткан Кумтөр, Сары-Жаз калай вольфрам кендери боюнча дагы алдынкы өлкөлөрдүн катарында. Ал эми курулуш материалдарынын баардык түрлөрү облуста кенен кездешет.

Областын 70 жылдагы басып өткөн жолу ийгиликтүү жана келечеги кенен экендигин жогорудагы айтылган фактылар күбө боло алат.